INHOUDSOPGAVE

	PAGINA
1 Ligging, grenzen en omvang	2
2 Landschappelijke structuur	4
3 Infrastructuur	9
4 De stad Oldenzaal	11
5 Bevolking	14
6 Middelen van bestaan	15
7 Sociale en culturele voorzieningen	23
8 Ontwikkeling 1850 - 1940	27
Bronnen	33
Bijlagen	35

HET OVERSTICHT
Zwolle, mei 1990.

1 Ligging, grenzen en omvang

Oldenzaal is een stedelijke gemeente in het oosten van Twente en wordt omringd door de gemeenten Losser, Enschede en Weerselo. Het economische, culturele, bestuurlijke en administratieve centrum is de stad Oldenzaal. De ligging van de gemeente Oldenzaal in Twente is ingetekend op **kaart 1**.

De gemeente Oldenzaal is ontstaan in 1811. In dat jaar werd het grondgebied van het stadgericht Oldenzaal (de stad en naaste omgeving) en het gelijknamige richterambt verdeeld in drie afzonderlijke gemeenten, te weten Losser, Weerselo en Oldenzaal. Tot het grondgebied van de gemeente Oldenzaal behoorden aanvankelijk de buurschappen Berghuizen, Beuningen en de Lutte, maar nadat deze buurschappen op 1 juli 1818 bij de gemeente Losser gevoegd waren, vielen de grenzen van de gemeente Oldenzaal weer samen met die van het voormalige stadgericht. Twee latere grenswijzigingen, één in 1876 en één in 1955, waarbij Berghuizen weer bij Oldenzaal werd gevoegd, leidden tot de huidige omvang van de gemeente Oldenzaal. Tot de laatste uitbreiding van het grondgebied vormde de gemeente Oldenzaal een enclave in het westelijke deel van de gemeente Losser.

Op 1 januari 1988 besloeg het totale grondgebied van de gemeente Oldenzaal een oppervlakte van 15.10 km^2, waarvan 0.01 km^2 binnenwater breder dan zes meter. Het aantal inwoners bedroeg op datum 29.547 en het aantal woningen 10.576. Dit komt neer op een bevolkingsdichtheid van 1.958

inwoners en een woningdichtheid van 701 eenheden per km^2 land. Ter vergelijking: het bevolkingsdichtheidscijfer voor Twente als geheel bedroeg op 1 januari 1988 400, het woningdichtheidscijfer 149.

2 Landschappelijke structuur

2.1. Geologie

Het uiterlijk van het landschap in de gemeente Oldenzaal is nauw verbonden met processen uit de laatste twee geologische tijdperken en de mede daarop gebaseerde vormen van bodemgebruik door de eeuwen heen. De gemeente ligt op de westelijke helling van een tijdens de op één na laatste ijstijd in het Pleistoceen gevormde stuwwal. Deze terreinverheffing is ontstaan door een landijstong, die zich door het dal van de Dinkel een weg naar het zuiden baande en het aanwezige materiaal vervormde en opstuwde. Tevens voerde de gletsjer een mengsel van keien, grind, zand en klei aan, dat na het smelten van het ijs plaatselijk als een nauwelijks waterdoorlatende laag achterbleef. Deze zogenaamde keileem komt in de gemeente Oldenzaal voor onder de inmiddels door de bebouwde kom van de stad Oldenzaal opgeslokte Hoge Esch, ten noorden van de Rijksrondweg en ten zuiden van de bebouwde kom van Oldenzaal. Het hoogste punt van de stuwwal wordt gevormd door de Tankenberg, die net buiten de gemeente Oldenzaal, in de gemeente Losser ligt. Het van de hellingen afstromende smeltwater zorgde voor het ontstaan van erosiegeulen.

Tijdens de laatste ijstijd in het pleistoceen bereikte het opnieuw als een gigantische bulldozer vanuit Scandinavië voortschuivende landijs Nederland niet. Wel heersten hier toen arctische omstandigheden, waardoor de wind als gevolg van het ontbreken van een vegetatiedek vrij spel had op de losse bodemdeeltjes. Op de hoogste delen van de stuwwal na werd het hele gebied dat

tegenwoordig tot de gemeente Oldenzaal behoort, bedolven onder een in dikte variërende laag dekzand, met als gevolg een nivellering van het reliëf.

In het op het Pleistoceen volgende Holoceen, dat ongeveer 10.000 jaar geleden begon, werd het klimaat geleidelijk milder, begon de grondwaterspiegel als gevolg daarvan te stijgen en kreeg de vegetatie weer de kans zich te ontwikkelen. Grote gebieden kwamen blank te staan doordat de aanwezige beken de enorme hoeveelheden smeltwater niet snel genoeg konden afvoeren. Langzaam maar zeker werd het dal van de Dinkel en dat van de Regge opgevuld met lagen klei, veen en zand. Later ontwikkelden zich in terreindepressies de al in de Middeleeuwen geheel ontgonnen veengebieden van de stad Oldenzaal en zetten de op de helling van de stuwwal ontspringende beken op verschillende plaatsen klei en fijn zand af. Deze beekdalafzettingen en de andere genoemde geologische formaties met de daarop ontstane bodemsoorten worden weergegeven op **kaart 2**.

2.2. Bodemgesteldheid en landschap

De oorspronkelijke vegetatie bestond voornamelijk uit bos en heide. De eerste agrariërs vestigden zich in het overgangsgebied van de gronden op de helling van de stuwwal naar de lager gelegen vochtige gronden langs de beken. Het toegepaste ontginningstype vormde de basis voor het ontstaan van het zogenaamde Middeleeuwse ontginningslandschap met zijn typische driedeling in het grondgebruik. De hoger gelegen droge gronden werden ingericht tot bouwland, de gronden langs de beken tot wei- en hooilanden. Woeste gronden vormden de derde belangrijke categorie gebruiksgronden. De heidevelden op de schrale zandgronden dienden als graasgebied voor schapen, terwijl hier ten behoeve van de mestbereiding tevens plaggen gestoken werden. De veengronden dienden voornamelijk als wingebied van brandstof.

Ongeveer vanaf de Karolingische Tijd legden de Oldenzaalse boeren hun akkers aan in aaneengesloten complexen, onder meer uit oogpunt van de betrekkelijk kleine arealen die met de heersende stand van techniek voor intensieve akkerbouw in aanmerking kwamen. Rondom het esdorp Oldenzaal ontstond één grote es, bestaande uit verschillende onderdelen: de Hooge Esch en de Bentheimer Esch ten noorden van de nederzetting, de Klei Esch ten zuiden daarvan. Eeuwenlange bemesting van de door houtwallen omzoomde essen met een mengsel van bosstrooisel, heideplaggen en mest uit de potstal had een vruchtbare bodem met een meer dan 30 cm dik cultuurdek tot gevolg. Dergelijke bodems worden enkeerdgronden genoemd.

De natuurlijke wei- en hooilanden ontleenden hun vruchtbaarheid aan het regelmatig overstromen van de beken en aan de bemesting die plaatsvond door het er grazende vee. De natuurlijke vochtige wei- en hooilanden werden aangeduid met de naam maten (of meden) en broeken, afhankelijk van het wel of niet aanwezig zijn van een duidelijke verkaveling.

Voorbeelden van maten en broeken waren De Maten ten westen van de stad (verkaveld) en het grotendeels niet verkavelde Haarbroek ten oosten van de stad. Sloten en houtwallen vormden de perceelsgrenzen en dienden tegelijkertijd als afrastering. Vanwege de sterke insnijding van de beken en het daardoor ontbreken van grote oppervlakten voor wei- en hooilanden geschikte beekdalgronden werd ook het moerassige gebied ten zuiden van de stad, de "Els Mars", zo goed en zo kwaad als dat ging, gebruikt als foeragegebied voor het vee.

Ter uitbreiding van de cultuurgrond legden de boeren in de uitgestrekte heidegebieden ten westen van de stad, op de van nature onvruchtbare dekzandgronden, akker- en groenlandkampen aan. Ook hier weer dienden houtwallen en hagen als perceelsscheidingen, afrastering en in het geval van de akkerkampen als windvangers. Door de afplagging van de woeste gronden verschraalden de onderliggende bodems navenant.

In het Middeleeuwse ontginningslandschap hebben zich met name vanaf het midden van de negentiende eeuw grote structuurwijzigingen voorgedaan. Zo had het in cultuur brengen van de resterende woeste heidegronden en de Els Mars een sterke uitbreiding van het matenlandschap, dat gekenmerkt wordt door een fijnmazig rechthoekig verkavelingspatroon, tot gevolg. Een gedeelte van het "Hulsbeekveld" werd bebost met voornamelijk naaldbomen. De bebossing van de vele gebiedjes tussen de bouwlanden op de flanken van de Tankenberg door ingezetenen van Oldenzaal dateert uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Verreweg de belangrijkste landschappelijke veranderingen vonden plaats door uitbreiding van de bebouwde kom van de stad Oldenzaal. Was in de periode 1850-1940 al een gedeelte van het grote aaneengesloten bouwlandcomplex rond Oldenzaal verdwenen door stadsuitbreidingen, na de Tweede Wereldoorlog viel het geheel daaraan ten offer. Het verlies aan akkerbouwgrond werd enigszins gecompenseerd door een beperkte toename van het areaal bouwland in het landelijk gebleven deel van de gemeente. Hier maakte de traditionele verkavelingsstructuur plaats voor een aan de moderne bedrijfsvoering aangepaste structuur, waarin voor houtwallen en hagen geen plaats was. Een recent landschappelijk element in het Hulsbeekveld is de recreatieplas "Het Hulsbeek".

2.3. Bodembeheer en ontginningen

Toen aan het begin van de elfde eeuw het graafschap Twente in rechtsmacht van de bisschop van Utrecht kwam, werd de nederzetting Oldenzaal de zetel van de bisschoppelijke hoofdhof. Bij deze hof, gelegen aan de handelsweg van de IJsselsteden naar Westfalen, moesten de tot het rechtsgebied van de hof van Oldenzaal behorende boeren hun belastingen en pachten in natura voldoen. Bij de hoofdhof, die aanvankelijk uit een grote boerderij met enkele opslagschuren bestond, behoorden bouwlanden, groengronden en bossen. Later werd de boerderij vervangen door een versterkt huis of kasteel. De bewoner van de

"Bisschoppinkhof" was de zaakwaarnemer van de bisschop. Het grondbezit van de hoofdhof nam in de loop van de tijd sterk toe.

Door de toenemende bevolkingsdruk ontstonden rond 1250 na Chr. marke-organisaties, die moesten voorkomen dat de voor het boerenbedrijf onontbeerlijke woeste gronden door ontginning geheel zouden verdwijnen. Ruimtelijk gezien was de marke een aaneengesloten oppervlakte niet in cultuur gebrachte gronden, die door de eigenaars of pachters van de gewaarde erven beheerd werden. Tot die gemeenschappelijke gronden behoorden ook de bossen. De essen en de droge hooilanden waren, voor zover niet in handen van grootgrondbezitters, in privégebruik.

Het grondgebied van de huidige gemeente Oldenzaal valt nagenoeg samen met dat van de oorspronkelijk tot de gemeente Losser behorende marke Berghuizen, waarvan voor het eerst sprake is rond 1380. Aanvankelijk was de marke een zuiver agrarische organisatie, maar al spoedig kwamen daar functies als de zorg voor een goede waterhuishouding bij. Het bestuur van de marke berustte bij de hofmeier, die dus ook markerichter of holtrichter was. De nauwe banden tussen de stad en Berghuizen blijkt verder uit de verplichtingen die de Berghuizers hadden de vesting Oldenzaal in geval van nood bij te staan. Zij waren ook belast met de aanvoer van bouwmaterialen voor de verdedigingswerken en de aanleg van wegen. De grens tussen het grondgebied van de stad, wier burgers gebruiksrechten in de omliggende marke hadden en op de "holtingen" vertegenwoordigd werden door eigen schepenen, en de marke Berghuizen werd aangegeven door zeven laak- of grensstenen.

Nadat in 1734 het gemeenschappelijk gebruik en beheer van de bossen al was afgeschaft, werd in 1838 de marke-organisatie van Berghuizen geheel ontbonden en vond er een verdeling van de woeste gronden onder de 23 gewaarde hoeven plaats naar rato van ieders bezit aan bouwland. Met de ontbinding van de marke werd in principe de weg vrijgemaakt voor het op grote schaal in cultuur brengen van de resterende woeste gronden. Dat dit echter pas vanaf de eeuwwisseling geschiedde, hing samen met het tekort aan betaalbare mest en de plaatselijk gebrekkige waterhuishouding. In hoog tempo werden daarna met behulp van kunstmest en het aanbrengen van verbeteringen op het gebied van de waterhuishouding heidevelden en drassige groengronden overeenkomstig het heersende produktieplan voornamelijk omgezet in grasland. Behalve een uitbreiding van de cultuurgrond vond er ook een belangrijke kwaliteitsverbetering van de bestaande landbouwgronden plaats. Bestond in 1850 nog ruim 900 ha van het huidige grondgebied van de gemeente Oldenzaal uit niet of nauwelijks in cultuur gebrachte gronden (heide-, veen- en moerasgronden), in 1940 waren daarvan nog maar enkele hectares over. Met uitzondering van drie kleine percelen heide ten westen van Het Hulsbeek kwamen in de gemeente in 1988 geen natuurlijke terreinen meer voor.

2.4. Waterbeheersing
Door de ligging op de helling van de stuwwal heeft de stad Oldenzaal nooit met ernstige wateroverlast te kampen gehad. Daarentegen traden in komvormige terreindepressies langs de beken in het buitengebied regelmatige grote overstromingen op, vooral 's winters. Een voorbeeld van een gebied waaruit het overtollige water nauwelijks een uitweg vond, was de "Elsmars".

De voor de kwaliteitsverhoging van de vochtige natuurlijke wei- en hooilanden noodzakelijke verbeteringen van de waterhuishouding kwamen relatief pas laat op gang. Dit werd onder meer veroorzaakt door technische problemen als de aard van reliëf en bodemformaties, de vaak onaantastbare rechten van de vele watermolens en een sterke weerstand onder de bewoners van het gebied. Zij wilden lange tijd niet meewerken omdat zij hoge kosten vreesden en tot de introduktie van de kunstmest aan het einde van de vorige eeuw de natuurlijke bemesting van de groengronden door de buiten hun oevers tredende Regge en beken niet konden missen. Verschuivingen in het produktieplan van akkerbouw naar veeteelt, waardoor de behoefte aan meer en beter grasland sterk toenam, en het invoeren van nieuwe produktiemethoden als het op peil houden van de vruchtbaarheid van de landbouwgronden met behulp van kunstmest werd de roep om een snellere afvoer van overtollig water steeds groter.

De gewenste verbeteringen op het gebied van de waterhuishouding in de gemeente Oldenzaal kwamen tot stand in het kader van de regulatie van de Regge, waartoe voor het hele stroomgebied van die rivier in 1883 een waterschap opgericht werd. De afvoercapaciteit van de beken werd fors verbeterd in de in 1925 gestarte tweede verbeteringsronde. Dit gebeurde door kanalisatie, de bouw van stuwen, sluizen en overlaten en verbetering van de aansluiting op de Regge. Tegenwoordig behoort het hele grondgebied van Oldenzaal tot het waterschap "Regge en Dinkel", dat in 1957 tot stand kwam door samenvoeging van "De Regge" en het in 1942 opgerichte waterschap "De Benedendinkel". In 1970 werd er ook het tot dan toe nog niet in waterschapsverband opgenomen gebied van de Bovendinkel er aan toegevoegd.

3 Infrastructuur

(kaart 4)

Hoewel de stad Oldenzaal aan een belangrijke handelsweg van Deventer naar Hamburg lag en één van de kerkelijke centra van Twente was, bleven uitbreidingen van de bebouwde kom tot ongeveer 1850 hoofdzakelijk beperkt tot het gebied binnen de stadsmuren. De doorgaande wegen ondergingen vanaf ±1830 door verharding met straatklinkers of een macadamdek wel aanzienlijke kwaliteitsverbeteringen, maar dat was niet voldoende om een krachtige groei van de in die tijd opkomende textielindustrie in Oldenzaal te bewerkstelligen. Wilde ook hier de overschakeling van handmatige textielvervaardiging op door stoom aangedreven fabrieken een kans van slagen hebben, dan waren goede water- en/of spoorwegen van het grootste belang. Oldenzaal beschikte echter over geen van twee en is van waterwegen geheel verstoken gebleven. Verschillende pogingen van de Oldenzaalse fabrikanten en gemeentebesturen een concessie te krijgen voor de aanleg van een kanaal van Oldenzaal naar de enigszins bevaarbare beek de Loolee (1816) en de stad op te laten nemen in verschillende kanalisatieplannen voor geheel Overijssel liepen op niets uit.

Een aansluiting op het nationale en internationale spoorwegennet kreeg Oldenzaal wel, namelijk in 1865, toen de spoorlijn van Almelo naar Salzbergen in gebruik werd genomen. Deze door de "Spoorweg-Maatschappij Almelo-Salzbergen" aangelegde lijn, waarvoor belangrijke textielfabrikanten uit Almelo en Oldenzaal hadden geijverd, was van groot belang

voor de energievoorziening van de textielfabrieken in heel Twente. Doordat het steenkoolbekken van Ibbenbüren voortaan per spoor bereikbaar was, daalden de kosten van steenkool aanzienlijk. Voor het gereedkomen van de spoorwegverbinding tussen Almelo en Salzbergen was het niet ongewoon dat de transportkosten driemaal de kosten van de steenkool zelf bedroegen.

Een lokaalspoorweg en een tramweg volgden: in 1890 het "Schaddenspoor" van Enschede naar Oldenzaal van de "Locaalspoorwegmaatschappij Enschede-Oldenzaal" (zo genoemd omdat via het lijntje voornamelijk heideplaggen of schadden vervoerd werden) en in 1903 een tramlijn langs de straatweg van Gronau via Losser naar Oldenzaal en van daaruit via Rossum naar Denekamp. Deze tramlijn werd aangelegd door de "Nederlandsch-Westfaalsche Stoomtramwegmaatschappij".

De spoorweg van Almelo via Oldenzaal naar Salzbergen (sinds 1905 dubbelspoor) maakt tegenwoordig nog steeds onderdeel uit van de internationale lijn Nederland-Duitsland-Scandinavië. De genoemde lokaalspoorweg en de tramweg zijn door de opkomst van het vervoer per vrachtauto, personenauto en autobus al voor de Tweede Wereldoorlog onrendabel geworden en opgeheven.

Voortvloeiend uit de positie als laatste halteplaats voor de grens met Duitsland kreeg Oldenzaal een vrij groot en belangrijk stationsemplacement. Het station van Oldenzaal vormde zowel voor de Nederlandse als de Duitse treinen het eindpunt, waardoor hier veel gerangeerd werd en hier een draaischijf aanwezig was om de stoomlocomotieven te keren. Een voetbrug over het emplacement verbond de Stationsstraat met de Parallelstraat. Het oorspronkelijke stationsgebouw is in 1953 door brand verwoest en nadien vervangen door een modern gebouw. Het station bevond zich aanvankelijk op grondgebied van de gemeente Losser, maar door de in 1876 uitgevoerde grenswijziging kwam het stationsemplacement binnen de grenzen van Oldenzaal te liggen.

4 De stad Oldenzaal

Oldenzaal is vermoedelijk gesticht op een plek in een uitgestrekt bosgebied bij een kruising van de oude Germaanse weg en de Fonteinbeek. Een andere versie over de ontstaansgeschiedenis van Oldenzaal gaat uit van een kruising van twee landwegen. Vast staat in ieder geval, dat de stad Oldenzaal voortgekomen is uit een oude walburcht, een met heideplaggen bedekte verhoging met daaromheen een gracht. Deze burcht is waarschijnlijk in de eerste helft van de achtste eeuw gebouwd. Op het terrein van de burcht bevond zich het eerste primitieve kerkje van Oldenzaal, dat de bisschop van Utrecht in 945 liet bouwen. De plaats ontwikkelde zich tot het centrum van een uitgestrekt kerkelijk en wereldlijk rechtsgebied, dat bijna geheel Twente omvatte. De grenzen van het kerkelijke en wereldlijke rechtsgebieden, respectievelijk "kerspel" en "richterambt" genoemd, vielen in de Middeleeuwen samen.

Ondanks de grote aantrekkingskracht die het kerkelijke centrum Oldenzaal op allerlei ambachtslieden en neringdoenden uitoefende, bleef het een hoofdzakelijk agrarische nederzetting, bestaande uit rond de kerk gegroepeerde boerenerven. Nadat Oldenzaal in 1249 stadsrechten kreeg en in 1296 de wigboltsrechten (gebruiksrechten op gronden buiten de stadsmuren) van de stad bevestigd werden, nam het belang van handel en ambacht sterk toe en begon voor Oldenzaal een periode van grote economische bloei. Marktrechten had de stad als sinds 1049. Oldenzaal werd versterkt met een muur, een wal en

een door de Fonteinbeek gevoede binnen- en buitengracht. Binnen de stadsmuren bevonden zich talrijke adellijke huizen, waarin de bewoners van de omliggende havezaten in tijden van onrust hun intrek namen.

Tijdens de langdurige bezetting van de stad in de Tachtigjarige Oorlog door de Spaanse troepen kwam de handel stil te liggen en verviel een belangrijk deel van de landbouwgronden in en in de direkte omgeving van de stad tot woeste gronden. Veel inwoners van de stad vluchtten naar Münster. Nadat in 1626 de Spaanse troepen voorgoed verslagen waren, liet de Staten Generaal van de Republiek de muren van de stad slechten en de gracht dempen, zodat vreemde mogendheden zich niet nogmaals in de stad zouden kunnen verschansen. De drie poorten van de stad, te weten de Bisschopspoort, de Steenpoort en de Deurningerpoort werden kort daarna weer opgebouwd. Op de plaats van de vestingwerken verschenen met hagen afgebakende walgaarden (tuinen): de Westelijke Tuinen en de Oostelijke Tuinen. De Steenpoort werd in 1837 definitief afgebroken, de Deurningerpoort in 1863 en de Bisschopspoort in 1865. Oldenzaal verviel tot een landstadje en bleef dat tot het midden van de negentiende eeuw, toen de textielindustrie de stad belangrijke groei-impulsen bezorgde. Alleen als marktstad, verzorgingscentrum en centrum van een kerkelijk en wereldlijk rechtsgebied vervulde Oldenzaal tot de Franse Tijd nog een belangrijke regionale functie.

Het gevolg van de stagnatie in de groei was dat de plattegrond van Oldenzaal in 1850 niet wezenlijk afweek van die in 1626. De bebouwing beperkte zich op, enkele smederijen en windmolens na, nog voornamelijk tot de "Vijfhoek", het oudste bebouwde gedeelte van de stad. Grote delen binnen de vroegere muren waren in 1850 nog onbebouwd. Tot de belangrijkste (openbare) gebouwen in de stad behoorden de rooms-katholieke Plechelmuskerk, de Nederlandse hervormde kerk, de synagoge, het stadhuis en enkele kloosters.

De opkomst van de grootschalige gemechaniseerde textielindustrie in de tweede helft van de negentiende eeuw trok grote aantallen arbeiders aan. Aanvankelijk kon de bouw van de benodigde arbeiderswoningen in de oude binnenstad plaatsvinden, maar al spoedig noopte het toenemende gebrek aan bouwlokaties tot uitbreiding van de bebouwing langs de uitvalswegen, waaraan in de loop van de tijd ook de meeste fabrieken werden gevestigd. Aan de onplanmatige stadsuitbreiding van de negentiende eeuw kwam een einde als gevolg van het in 1901 in werking treden van de eerste Woningwet. Naar aanleiding daarvan werden in Oldenzaal verschillende woningbouwverenigingen opgericht, bijvoorbeeld "Openbaar Belang" (1906), "St. Joseph" (1919) en de "Oldenzaalse Bouw Maatschappij", en werden er verschillende arbeidersbuurten gebouwd. Voorbeelden van dergelijke planmatig opgezette arbeidersbuurten zijn "Cana", "Achter het Spoor" en de "Kastanjebuurt". "De Tien Geboden" was geen buurt, maar een complex van 10 arbeiderswoningen.

De grootste uitbreidingen van de bebouwde kom van Oldenzaal dateren van na de Tweede Wereldoorlog. De binnenstad onderging in de na-oorlogse periode belangrijke structuurwijzigingen. Zo maakte de Vijfhoek plaats voor een winkelcentrum en werden verschillende oude gebouwen afgebroken. Alleen het oude spiraalvormige stratenpatroon bleef grotendeels gehandhaafd. Enkele van de genoemde, in de periode 1900-1940 gebouwde, nieuwe arbeidersbuurten verdwenen eveneens. Zo brandden de huizen van "De Tien Geboden" aan het einde van de jaren veertig af en werden die in "Achter het Spoor" ten behoeve van industrievestiging en de realisatie van een gemeentelijke kwekerij afgebroken.

Van een buitengebied met verspreide bebouwing was tot de grenswijziging in 1955 nauwelijks sprake. Ondanks verschillende uitbreidingen van de bebouwde kom in dit toen verworven buitengebied, bleef de verspreide bebouwing er overheersen, met name in het westelijke deel van het gemeentelijke grondgebied. Op 1 januari 1988 telde het buitengebied van de gemeente Oldenzaal 1.688 woningen.

5 Bevolking

De door de Oldenzaalse textielfabrieken aangetrokken arbeiders vestigden zich aanvankelijk zo dicht mogelijk bij het werk, waardoor het aantal inwoners in de bebouwde kom van de stad toenam. Verbeteringen ten aanzien van het personenvervoer maakten een scheiding van werk- en woongemeente mogelijk, waardoor de gemeente Losser zich ontwikkelde tot een woongemeente voor de onder meer in de gemeente Oldenzaal werkende textielarbeiders. De arbeiders van de Oldenzaalse textielfabrieken vestigden zich merendeels in het gebied dat vroeger de marke Berghuizen uitmaakte. Terwijl de gemeente Losser gedurende de periode 1869-1889 als geheel een voortdurende daling in het inwoneraantal kende, bleef het aantal inwoners in Berghuizen constant stijgen. Een overzicht van de loop van de bevolking van de gemeente Oldenzaal tussen 1850 en 1940 is opgenomen in **tabel 1**.

Bij vergelijking van de **tabellen 2, 3 en 4** blijkt de verandering in de ruimtelijke spreiding van de bevolking: was in de periode voor de uitbreiding van het gemeentelijke grondgebied met een gedeelte van de gemeente Losser bijna 100% van de totale gemeentelijke bevolking woonachtig in de bebouwde kom van de stad Oldenzaal, op 1 januari 1988 woonde 83% van de gemeentelijke bevolking in de stad Oldenzaal. Bij de grenswijziging in 1955 gingen 4.185 inwoners van de gemeente Losser over naar de onderhavige gemeente.

6 Middelen van bestaan

6.1. Landbouw

Na het verdwijnen van de handelsfunctie van de stad bleef, tot de industrie in de loop van de negentiende eeuw de belangrijkste werkgever werd, voor veel inwoners als bestaansbron alleen de landbouw over en hielden de burgers er hoofdzakelijk voor eigen gebruik enkele stuks vee op na. De akkers, de groengronden en tuinen bevonden zich deels in de stad, deels in de wortinsgebieden buiten de stad. Voor de brandstofvoorziening had de stad een contract met de gewaarden van de marke Lonneker (gemeente Enschede), waar de burgers van Oldenzaal turf mochten steken. De beperkte eigen oppervlakten veen waren al in de Middeleeuwen uitgeput.

Agrarische werkgelegenheid werd in de gemeente pas weer belangrijk in 1955, toen ruim 1.200 ha, hoofdzakelijk uit cultuurgrond bestaand, landelijk gebied aan het bestaande grondgebied werd toegevoegd. De totale oppervlakte cultuurgrond in de gemeente Oldenzaal bedroeg in 1885 (uitgaande van de toenmalige gemeentegrenzen) 193 ha, waarvan 118 ha bouwland, 39 ha wei- en hooiland en 36 ha tuinen.

Tot het midden van de vorige eeuw was in Berghuizen de "eeuwige roggebouw" de spil van het boerenbedrijf. Alle hoger gelegen gronden, waartoe in de regel voornamelijk de essen behoorden, werden met rogge ingezaaid. Soms werd er een jaar boekweit tussen door geteeld. De lager gelegen zure bouwlandgronden dienden voor de verbouw van gerst, haver en aardappelen. De verbouw van vlas

voor de linnennijverheid op de boerderij vond veelal plaats op omgeploegd klaverland.

Vruchtwisseling werd niet toegepast; in plaats daarvan werd de bodem ieder jaar "vernieuwd" door het opbrengen van een laagje potstalmest. De grootte en de kwaliteit van de akkers was direkt afhankelijk van de oppervlakte en de kwaliteit van de natuurlijke wei- en hooilanden en de woeste gronden, die de omvang van de veestapel bepaalden en daardoor de hoeveelheid beschikbare potstalmest. Voor zover er niet over voldoende gras en hooi beschikt kon worden, vond bijvoedering met stoppelknollen en spurrie (beide tussenvruchten) plaats.

Vanaf ongeveer 1850 werd de produktie voor de markt steeds belangrijker, niet in de laatste plaats als gevolg van de verbeterde afzetmogelijkheden in de opkomende "industriestad" Oldenzaal. De boeren van Berghuizen legden zich meer en meer toe op het bereiden van boter en de verkoop van vlees en eieren. Met de boterbereiding voor de markt kon ook het mesten van varkens toenemen, omdat de ondermelk en de karnemelk, vermengd met aardappelen en roggemeel uitstekend varkensvoer vormden.

De toename van het belang van de veeteelt (in het bijzonder de rundveehouderij ten behoeve van de zuivelbereiding) kreeg rond de jaren tachtig van de negentiende eeuw extra impulsen. Door het opleggen van hoge tarieven op gemest vee door Pruissen en het uitbreken van de landbouwcrisis werd de verbouw van graangewassen het mesten van vee steeds minder rendabel. Het houden van melkvee, varkens en pluimvee daarentegen werd steeds winstgevender, omdat de prijzen van zuivel- en pluimveeprodukten tijdens de landbouwcrisis redelijk stabiel bleven. Om de kwaliteit van de zuivelprodukten te verhogen, werd de zuivelbereiding opgezet naar het destijds vermaarde Deense model. De Oldenzaalse melkfabriek "Ons Belang" aan de Bentheimerstraat werd in 1930 geopend. In latere jaren kwam een fusie met de melkfabrieken van Denekamp en Weerselo tot stand. De nieuwe naam van de fabriek werd toen "Oldewe". Nog later kwam de fabriek in handen van de "Ormet". In 1980 is de fabriek afgebroken om plaats te maken voor een school voor moeilijk lerende kinderen.

Na de eeuwwisseling werd door het gebruik van kunstmest de kwaliteit van de bestaan de landbouwgronden sterk verbeterd en konden er tevens nieuwe arealen aan toegevoegd worden door het in cultuur brengen van woeste gronden. Om de aanvoer van kunstmest en veevoeders te regelen, werden landbouwcoöperaties opgericht. De rooms-katholieke "Algemene Boeren- en Tuinders Bond, afdeling Oldenzaal" werd opgericht in 1918. Het ledental, waaronder ook boeren uit Weerselo en Losser, bedroeg toen 140. Als onderdeel van de A.B.T.B. werd omstreeks 1930 de "Coöperatieve Aan- en Verkoop Vereniging opgericht, welke in 1983 weer werd opgeheven. Verder was er nog de protestantse Overijsselse Landbouw Maatschappij

afdeling Oldenzaal.

6.2. Ambacht en industrie

6.2.1. De periode tot 1850

De grote bloei van de textielnijverheid vond plaats tussen 1675 en 1725 toen als gevolg van een teruggang in de landbouw en een toename van de plattelandsbevolking veel mensen een uitweg zochten in de fabricage van voornamelijk linnen. Het daarvoor benodigde vlas werd door de boeren zelf verbouwd. De wevers werkten voor fabriqueurs of linnenreders (= linnenhandelaars), die om de kwaliteit en de gelijkvormigheid van de produkten te bewaken ook de grondstoffen aan de thuiswevers verstrekten en aan hen de weefgetouwen verhuurden. Oorspronkelijk werd alleen grof linnen geweven, maar later werden door het gebruik van betere garens ook fijnere weefsels gemaakt.

Voor het bleken van de stoffen maakte men gebruik van speciale bleekvelden, waarvan Oldenzaal er drie heeft gehad. Deze waren oorspronkelijk aangelegd voor huishoudelijk gebruik. De bekendste stadsbleek was de omgrachte "Bisschopsbleek" aan de Bentheimerstraat met in het midden een blekershuisje, waarin de bewaker woonde en de niet in behandeling zijnde stoffen werden bewaard. In 1777 werd de bleek verhuurd aan burgemeester Jan Palthe, "mits latende een ieder de vrije bleek". Later kwam de Bisschopsbleek in erfpacht van de familie D.W. Stork. De overige stadsbleken bevonden zich bij het Gasthuiserve in de buurt van de Noordwal en in de nabijheid van de huidige Molenkampstraat.

De vervaardiging van linnen werd in de loop van de tijd door katoen op de achtergrond gedrongen. Deze overschakeling kreeg een belangrijke stimulans in 1830, toen Vlaanderen wegviel als produktiegebied van katoenen stoffen bestemd voor Nederlands Indië en de Nederlandsche Handel Maatschappij op zoek ging naar nieuwe produktiegebieden. De keus viel op Twente, waar het vervaardigen van textiel al een lange traditie kende. Om de wevers met de nieuwste uit Engeland afkomstige weeftechniek van de mechanische snelspoel (in de plaats gekomen voor de met de hand doorgeworpen "smietspoel") vertrouwd te maken, werd onder andere in de stad Oldenzaal een speciale weefschool opgericht. De introduktie van de nieuwe weeftechniek en het gebruik van eveneens uit Engeland afkomstige fijnere garens had een concentratie van de textielnijverheid in speciale weefhuizen tot gevolg.

De eerste textielfabriek in Oldenzaal werd opgericht in 1776. Het betrof een bombazijnweverij, waar een uit een linnen ketting en een katoeneninslag bestaande stof geweven werd. Voor de aanleg van de bijbehorende bleekvelden stond de marke Berghuizen de benodigde grond af. De firma J.H. Nieuwenhuis & Zoon vestigde in 1795 in Oldenzaal de eerste spinnerij, waar de produktie van de garens op normale spinnewielen plaats vond. Behalve de arbeiders in de fabriek had deze firma ook verschillende huiswevers in dienst.

In het jaar dat de spinnerij van

Nieuwenhuis & Zoon werd opgericht, was de economie van de stad Oldenzaal al voor een belangrijk deel afhankelijk van de textielnijverheid. Het belang van de textiel nam daarna snel toe, zodat in 1840 al bijna 50% van de Oldenzaalse beroepsbevolking er een bestaan in vond. De stad telde in 1843 drie bombazijn- en marseilleweverijen, zes calicotweverijen met 165 arbeiders, één katoenbontweverij met 250 huiswevers, één zijdeweverij met 30 werklieden en een koffiezakkenfabriek, waarin 59 mensen werkten. De meeste spinners en wevers in de textielfabrieken werkten gedurende het hele jaar in de textielnijverheid; anderen gedurende een deel van het jaar. Zo trokken veel arbeiders in de zomermaanden naar Holland en Friesland om daar te helpen met de hooioogst. Ook de vele stratenmakers die Oldenzaal vroeger telde (in 1843 ongeveer 4% van de beroepsbevolking) werkten vaak alleen 's winter als wevers.

Toen als gevolg van de invoering van de nieuwe spin- en weeftechnieken veel textielarbeiders werkloos werden, besloot de gemeenteraad op 10 maart 1832 de "Armenstaat" toestemming te voor het oprichten van een "heedefabriek" (heede is vlas-afval). In deze fabriek zou iedere behoeftige werk kunnen krijgen, waardoor armoede en bedelarij konden worden bestreden. Aangenomen wordt dat de nog in datzelfde jaar in gebruik gestelde "Stadsarmenfabriek" gehuisvest werd in een lokaal van één van de Oldenzaalse gasthuizen. Tot het personeel behoorden ongeveer 100 spinsters, 30 wevers en 12 zakkennaaisters. Er werden hoofdzakelijk koffiezakken vervaardigd voor de Nederlandsche Handel Maatschappij. Tot het produktiepakket behoorde verder pak-, zak- en behangsellinnen. Directeuren waren J.F. Peeze Binkhorst, W. Nieuwenhuis, H.J.C. Essink en P.J. Gelderman. Nadat in 1840 onder leiding van Thomas Ainsworth nog een reorganisatie tot stand was gekomen, werd het bedrijf op 12 augustus van het daarop volgende jaar opgeheven.

Een andere textielfabriek uit de periode vóór 1850 was de in 1835 door S.J. Zwartz aan de Hofstraat opgerichte weverij van "Katoene en dergelijke goederen". Zwartz had voornamelijk huiswevers in dienst en produceerde onder andere voor de firma Salomonson te Nijverdal. Oorspronkelijk leverde hij ook calicots aan de firma Bendien te Almelo. Omstreeks 1870 schakelde de fabriek over op de produktie van jute.

6.2.2. De periode 1850-1940

De industriële ontwikkeling van Oldenzaal bleef na 1850 aanvankelijk vrij sterk ten achter bij die van bijvoorbeeld Almelo en Enschede, waar al sinds het begin van de jaren dertig stoommachines draaiden (in Almelo bijvoorbeeld al sinds 1829). In Oldenzaal kon het stoomtijdperk pas beginnen nadat nieuwe pomptechnieken de aanvoer van voldoende grondwater voor de stoomketels verzekerden (het water in de door de Fonteinbeek gevoede gracht was voor de drinkwatervoorziening en de brandbestrijding) en de komst van de spoorlijn van Almelo naar Salzbergen een goedkope aan- en afvoer van brandstoffen,

grondstoffen en eindprodukten mogelijk maakte. Na het realiseren van die basisvoorzieningen begon ook in Oldenzaal een periode van grote industriële bloei, met als belangrijkste fabrikanten Gelderman en Molkenboer.

Oldenzaal ontwikkelde zich geleidelijk tot een centrum van katoen- en jutenijverheid. Voor de afzet van weefsels op de N.O. Indische markt bleven de Oldenzaalse fabrikanten vooralsnog in sterke mate afhankelijk van de door de Nederlandsche Handel Maatschappij geboden faciliteiten. Andere takken van textielnijverheid als de zijde-, kunstzijde- en wolweverij, die in de jaren dertig op kleine schaal werden bedreven, raakten langzamerhand geheel op de achtergrond. De eerste stoommachine in Oldenzaal kwam in 1849 in bedrijf in de katoen- en linnenweverij met indigo-ververij en drukkerij van H.L. Zehender Traus aan de Steenstraat, net buiten de ring van restanten van verdedigingswerken. Deze fabriek was door de Amsterdamse koopman August Kerstiens in 1840 opgezet als blauwververij.

Eén van de leden van de oorspronkelijk uit Duitsland afkomstige familie Gelderman (Ph.J. Gelderman) vestigde zich in 1817 in Oldenzaal en richtte daar met J.F. Peeze Binkhorst en E.A. Tegel een handweverij op. Laatstgenoemde fabrikant trad in 1837 uit de onderneming en begon er met financiële steun van het rijk een zijdeweverij. Tot het personeel behoorden hoofdzakelijk uit Duitsland afkomstige arbeiders. Vanwege onvoldoende afzetmogelijkheden was het bedrijf van Tegel echter geen lang leven beschoren; het werd al in 1843 weer opgeheven.

P.H. Gelderman, zoon van Ph.J. Gelderman, liet in 1860 samen met C.T. Stork en burgemeester Eekhout aan het begin aan de Bentheimerstraat een stoomkatoenspinnerij en -sterkerij bouwen en bijbehorende bleekvelden aanleggen. Deze eerste fabriek van de firma Gelderman, Stork & Eekhout brandde in 1883 grotendeels af. Samen met zijn zoons zette P.H. Gelderman in 1861 iets ten zuiden van de stad, op Lossers grondgebied, een stoomweverij met 300 getouwen op. De spoorlijn van Almelo naar Salzbergen werd langs deze fabriek aangelegd, waardoor de relatieve ligging van de onderneming aanzienlijk verbeterde. Op het terrein aan de spoorweg groeide de fabriek van P.H. Gelderman en zijn zoons uit tot de grootste van Oldenzaal. De eerste uitbreiding vond al in 1865 plaats, toen aan de stoomkatoenweverij een juteweverij werd toegevoegd. Vervolgens werd naast de "Oude Weverij" in 1884 de in het jaar daarvoor door brand verwoeste stoomkatoenspinnerij- en sterkerij van de firma Gelderman, Stork & Eekhout herbouwd, kwam er in 1892 de "Nieuwe Weverij" gereed en in 1896 de weverij "Samarang". In 1897 vervingen katoengetouwen de jutegetouwen in de uit 1865 daterende juteweverij. De Gelderman onderneming breidde opnieuw uit in 1913, dit maal met een stukververij, waarna de in 1879 van firmant H.L. Zehender Traus overgenomen Indigo-ververij werd stopgezet. Nadat in 1932 een

rayonweverij gebouwd was, werd in 1935 de firma Gelderman omgezet in een naamloze vennootschap met als directeuren P.J. Gelderman, Joan Gelderman en Herman Gelderman.

Op 20 maart 1872 kocht J.H. Molkenboer jr. een in 1865 aan de Steenstraat gebouwde stoomweverij met bijbehorende ondergrond en water. De aan de stadsgracht gelegen weverij was eigendom van de in 1860 door een achttal Oldenzaalse ondernemers opgerichte "Oldenzaalsche Weverij Maatschappij". Nadat J.H. Molkenboer in 1892 overleed, zetten zijn weduwe H.E. Molkenboer-Trip, D. Gelderman, C.T. Stork en D.W. Wulfften Palthe de zaak voort en werd in 1899 de firma omgezet in "N.V. Oldenzaalsche Stoomweverij v/h J.H. Molkenboer Jr. Op 1 november 1902 kreeg de N.V. het recht zich "Koninklijke" te noemen.

Behalve van de genoemde fabrikantenfamilies verrezen na 1850 in Oldenzaal ook textielfabrieken van andere ondernemers. Zo stichtte H.M. Meijer Cohen in 1852 aan de Prins Hendrikstraat onder de naam Firma H.M. Cohen een jutezakken- en poetskatoenfabriek. Tevens vervaardigde men er jutedekens voor het vee. Aan de verwerking van jute kwam in 1890 een einde; de firma bleef wel poetskatoen fabriceren en begon tevens een handel in katoenafval. In 1912 kwam aan het bedrijf van Meijer Cohen definitief een einde. Inmiddels was in 1908 Wolter Heijman Meijer uit de zaak getreden en in 1910 aan de Haerbroekweg te Noord Berghuizen een eigen fabriek begonnen. Deze later in een N.V. omgezette firma werd herhaalde malen uitgebreid, te weten in 1930, 1934, 1938 en 1955. In laatstgenoemde jaar werd aan de poetskatoenfabriek een poetslappenwasserij toegevoegd. Enkele leden van de Oldenzaalse familie Kan richtten in 1884 de firma W. Kan op en bouwden aan de Grotestraat (later Parallelweg) een fabriek voor witte en gekleurde katoenen weefsels.

Hoewel de textielindustrie tot aan de Tweede Wereldoorlog de leidende sektor bleef, kwam in de gemeente Oldenzaal ook anderssoortige bedrijvigheid van de grond. Zo telde de gemeente in 1866 een viertal windmolens: twee korenmolens, een oliemolen en een papier-, olie- en pelmolen. Deze stonden, evenals de smederijen, in verband met brandgevaar buiten de poorten. Op een molenstomp na zijn alle genoemde door wind aangedreven ambachtelijke bedrijfjes in de loop van de tijd gesloopt.

Tot de belangrijkste ambachtelijke bedrijven behoorden verder de smederijen en timmerbedrijven, die onmisbare schakels vormden in de vervaardiging van textiel. Echter met het voortschreiden van de techniek verloren de meeste smeden en timmerlieden hun greep op de textielbranche. Slechts enkele traditionele "metaalbedrijfjes" groeiden uit tot belangrijke vertegenwoordigers van de metaalindustrie. Eén daarvan werd opgericht op initiatief van de Oldenzaalse textielfabrikant C.T. Stork. Hij liet in 1859 in Borne zijn zoon en de Bornse smid Meyling een textielmachinereparatiewerkplaatsje beginnen onder de

naam Firma Stork, Meyling & Co. Nadat in 1865 Meyling uit die firma stapte, zetten de Oldenzaalse deelgenoten C.T. Stork, J.E. Stork en H.J. Ekker het bedrijf onder de naam Gebr. Stork & Co voort in Hengelo. Daar groeide de als reparatiewerkplaats begonnen fabriek uit tot een grote, internationale onderneming.

6.2.3. De periode na 1940
In tegenstelling tot de grote Twentse textielcentra Enschede, Almelo en Hengelo, waar veel fabrieken getroffen werden door oorlogsgeweld, bleven alle Oldenzaalse fabrieken tijdens de Tweede Wereldoorlog ongeschonden. Dit nam niet weg dat ook de textielindustrie in Oldenzaal het na een aanvankelijk herstel, onder meer door de toenemende concurrentie van de "Lage-lonen-landen", steeds zwaarder te verduren kreeg. Bood de textielindustrie in 1960 nog aan ruim 27% van de Oldenzaalse beroepsbevolking werk (bij Gelderman en Molkenboer verdienden toen circa 2.500 mensen hun brood), in de tweede helft van de jaren zestig kwam de grote ommekeer. Ondanks pogingen het tij door het aangaan van fusies en samenwerkingsverbanden te keren (de Koninklijke Nederlandse Textiel Unie vormde één van die organisaties) gingen de meeste textielfabrieken, en daardoor ook veel toeleverings- en textielverwerkende bedrijven, failliet. Zo gingen in 1954 de aandelen van de inmiddels in een N.V. omgezette firma W. Kan over naar de Nederlandse Bontweverij te Enschede. De firma Molkenboer beëindigde de activiteiten in Oldenzaal in 1967. Na de weverij, de confectie-afdeling en het postorderbedrijf bij de K.N.T.U. in Hengelo te hebben ondergebracht, verhuisde de onderneming in dat jaar naar Haaksbergen. De bedrijfsgebouwen te Oldenzaal vielen ten offer aan de slopershamer om plaats te maken voor de bouw van het woningencomplex "Molkenboer". De firma Gelderman zocht haar toevlucht aanvankelijk bij het Nijverdal-ten Cate concern. Latere fusies mochten niet baten: op een aantal kleine produktie-eenheden na voor de vervaardiging van vlaggen, isolatiemateriaal, plastic containers en spel- en sportartikelen, verdween de grootste textielonderneming van Oldenzaal van het toneel. Alleen het monumentale voormalige directiekantoor herinnert nog aan de bloeitijd van de textielindustrie. De genoemde onderneming van de N.V. Zwartz bestaat nog wel. Hoewel het bedrijf zich inmiddels heeft toegelegd op de vervaardiging van hoogwaardige textielprodukten, is het weven er nog steeds schering en inslag.

Met het afnemen van het belang van de industrie werd de gemeente Oldenzaal meer en meer een forensengemeente: in 1960 bedroeg het aantal personen dat in Oldenzaal woonde, maar in andere gemeenten werkte, al 1.975. Dit was ruim 26.3% van de totale beroepsbevolking. Ter vergelijking: in Hengelo, Enschede en Almelo was dat percentage minder dan 10%. Nog enkele cijfers: in 1947 was 57.5% van de beroepsbevolking van Oldenzaal werkzaam in de industrie. De belangrijkste takken van industrie

waren toen de textiel-, kleding- en reinigingsbranche, waarin samen 35% van de beroepsbevolking een bestaan vond. Verder was toen 35.5% van de beroepsbevolking werkzaam in de dienstensektor en 6.5% in de landbouw. Hierbij dient te worden opgemerkt dat toen al een groot aantal mensen in de industrie en de diensten van buiten de gemeente gelegen plaatsen werkte.

Hoewel na 1947 de metaal- en de bouwnijverheid binnen de gemeentegrenzen sterk in betekenis toenam, werd de positie van de textiel er relatief nog verder versterkt. Zo was in 1976 van de 2.249 personeelsleden van de in totaal 41 Oldenzaalse industriële bedrijven ruim 35% werkzaam in de textielindustrie en nog eens ruim 12% in de kledingindustrie. Naar werkgelegenheid is tegenwoordig de dienstensektor het belangrijkst; dit geldt zowel voor het aantal ter plaatse bezette arbeidsplaatsen als voor de totale Oldenzaalse beroepsbevolking.

7 Sociale en culturele voorzieningen

7.1. Kerken en begraafplaatsen
Naast de Plechelmuskerk bezat de stad Oldenzaal in de Middeleeuwen ook een "kapittel", van waaruit de kanunniken het rooms-katholieke geloof verbreidden. Door de Reformatie kwam de kerk in handen van de Nederlandse hervormden, maar deze moesten de kerk bij decreet van Koning Lodewijk Napoleonop last de regering in 1810 teruggeven aan de rooms-katholieken. De hervormden namen in dat jaar een nieuw "waterstaatskerkje" op de Ganzenmarkt in gebruik.

Hoewel na de Reformatie alleen de Nederlands hervormden officiële erediensten mochten houden, bleven de rooms-katholieken tot op heden veruit de grootste geloofsgemeenschap. Hun aandeel in de totale gemeentelijke bevolking nam in de periode 1850-1947 in gering mate toe, namelijk van ± 80% tot ruim 81%, om daarna af te nemen tot ongeveer 74% op 31 december 1988. In 1850 bedroeg het percentage Nederlands hervormden ongeveer 16%, op 31 mei 1947 13.4% en op 31 december 1988 nog 7.8%. Conclusie: beide oude kerkgenootschappen boetten na 1850 aan belang in ten gunste van nieuwe kerkelijke gezindten en/of de groep van niet kerkelijk gebonden inwoners. De derde in 1850 bestaande geloofsgroep was die van de joden, die in dat jaar ongeveer 3% van de totale gemeentelijke bevolking uitmaakte en in Oldenzaal een eigen synagoge en begraafplaats hadden. In 1947 bedroeg het aantal joden in de gemeente Oldenzaal nog slechts 4. In 1923 bestond de gereformeerde kerkgemeenschap in Oldenzaal uit slechts acht gezinnen. Zij kerkten

in een magazijn van de stokken- en zwepenfabriek van de familie Lievendag in de Emmastraat. In 931 telde de gereformeerde gemeenschap 205 zielen.

Het aantal kerkgebouwen nam in de periode 1850-1940 met drie toe. In 1912 werd de tweede parochiekerk, de H. Antonius van Paduakerk aan de Spoorstraat, in gebruik genomen, in 1929 het eerste echte kerkgebouw van de gereformeerde kerk en in 1930 de parochiekerk van de H. Drieëenheid. De joodse gemeente kreeg in 1880 een nieuwe synagoge aan de Weerstrik, terwijl de Nederlands hervormden in 1934 een nieuwe, grotere kerk in gebruik namen. Dit nieuwe kerkgebouw van de Nederlands hervormden kwam in de plaats van de te klein geworden waterstaatskerk. De synagoge werd in 1964 gesloopt.

In 1989 telde de gemeente Oldenzaal in totaal nog twee kerkgenootschappen. De Nederlands hervormde gemeenschap en de vrijgemaakte gereformeerde kerk waren in 1986 samengegaan tot de hervormde gemeente en gereformeerde kerk Oldenzaal en hadden sindsdien samen één kerkgebouw. De rooms-katholieken beschikten over vijf kerkgebouwen. De twee na de oorlog gestichte parochies zijn die van "Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming" aan de Mariastraat en de "Emmausparochie" bij het Noaberhoes.

De gemeente beschikt tegenwoordig nog over twee in gebruik zijnde begraafplaatsen. Aan de Hengelosestraat ligt de algemene begraafplaats, die oorspronkelijk in 1910 als rooms-katholieke in gebruik is genomen en waaraan in 1915 een Nederlands hervormd gedeelte werd toegevoegd. Sinds de uitbreiding in 1971 is de begraafplaats van algemene signatuur. Bij de rooms-katholieke Drieëenheidskerk bevindt zich de tweede nog in gebruik zijnde begraafplaats. Aan de Lyceumstraat ligt nog steeds de niet meer gebruikte, uit ± 1800 daterende en in 1929 ommuurde, joodse begraafplaats. Met het in gebruik nemen van de algemene begraafplaats aan de Hengelosestraat werden een rooms-katholieke en een Nederlands hervormde begraafplaats aan de Spoorstraat overbodig. Ze zijn respectievelijk in 1964 en 1979 geruimd.

7.2. Scholen

In 1851 stonden in de stad Oldenzaal twee scholen voor openbaar lager onderwijs: een in 1845 gebouwd schooltje in de Steenstraat en een uit 1839 daterend schooltje aan het Kerkplein. Nadien kwamen er verschillende scholen bij, vooral na de Tweede Wereldoorlog. Zo verrees in 1886 aan het Kerkplein een tweede openbare lagere school. In 1925 werd deze "Bogertschool" een christelijke en werd de uit 1839 daterende school aan het Kerkplein afgebroken.

Behalve scholen voor lager onderwijs verschenen in Oldenzaal ook scholen voor voortgezet onderwijs. Al in 1662 vond een Latijnse school onderdak in het Kapittelhuis in de Plechelmuskerk. Deze voorloper van het gymnasium werd in 1890 opgeheven, waarna in 1893 tijdens een restauratie van de kerk de verdieping met het

Kapittelhuis werd afgebroken. In dat jaar richtte de gemeente Oldenzaal een Mulo op. In 1928 lieten de paters van het te Oldenzaal gevestigde Carmelietenklooster het Carmellyceum bouwen; de eerste rooms-katholieke school voor voortgezet onderwijs in Twente. In 1960 vond een uitbreiding van het lyceum met een internaat plaats.

In 1989 telde de gemeente in totaal een 25-tal scholen van diverse pluimage, waarvan verreweg de meeste gehuisvest waren in gebouwen van na de Tweede Wereldoorlog. Nog bestaande, als zodanig dienstdoende schoolgebouwen uit de periode 1850-1940 zijn onder andere die van de Plechelmus-mavo aan de Gasthuisstraat uit ca. 1920, die van de rooms-katholieke school voor M.D.G.O. en M.H.N.O. aan het St. Plechelmusplein uit 1886 en de uit 1921 daterende voormalige rooms-katholieke meisjesschool "Koningin des Vredes" aan de Lyceumstraat.

7.3. Overige

De centrumfunctie van Oldenzaal op het gebied van de kerkelijke en wereldlijke rechtspraak uitte zich in de gebouwde omgeving, naast de aanwezigheid van een kapittelkerk, door bijvoorbeeld kloosters, gasthuizen en richterswoningen. Van de verschillende kloosters, die in het verleden in Oldenzaal gevestigd waren, zijn alleen de gebouwen van het Carmelietenklooster aan de Lyceumstraat nog aanwezig. Ze zijn echter niet meer als zodanig in gebruik. Een gedeelte van het klooster huisvest tegenwoordig een muziekschool, terwijl de voormalige kapel is ingericht tot bibliotheek van het er aan vast gebouwde lyceum. Tot de verdwenen kloosters behoren het aan de Heilige Agnes gewijde klooster van de Broeders des Gemenen Levens (± 1380 in Oldenzaal gevestigd), het in 1850 aan de Gasthuisstraat gebouwde St. Antoniusklooster en het in 1875 aan de Molenstraat gevestigde klooster van de "Duitse zusters Benedictinessen van de altijd durende aanbidding van het heilige sacrament" (het "Duitse Klooster"), dat in 1971 is gesloten om plaats te maken voor de bouw van het bejaardentehuis "De Molenkamp". Op het gebied van de armenzorg kende Oldenzaal vroeger vijf instellingen: het Heilige Geest-Gasthuis, het Onze Lieve Vrouwe-gilde, het Hollandergesticht, het Melaatsengasthuis en de Helmichkapel. Een complex (gerenoveerde) armenhuisjes bevindt zich tegenwoordig nog aan de Hofmeijerstraat.

Tegelijk met de uitbouw van de industrie in Oldenzaal nam het aantal verschillende sociale en culturele voorzieningen sterk toe. Zo schonken de Geldermans de bevolking van Oldenzaal in 1925 een openbare bad- en zweminrichting. Voor zichzelf lieten de fabrikanten en andere belangrijke families grote villa's bouwen, hoofdzakelijk langs de uitvalswegen. Voorbeelden daarvan zijn villa "De Hulst" van Arnold Gelderman aan de Bentheimerstraat, het woonhuis van de familie Lasonder aan de Alleeweg en de direkteurswoningen van de familie Stork aan de Hengelosestraat (de "Storkhuizen"). Arbeiders verenigden zich in

arbeidersverenigingen als de "Rooms-katholieke Arbeidersvereniging St. Joseph, die in 1894 een eigen verenigingsgebouw aan de Molenstraat kreeg. Mede in verband met de ligging dichtbij de grens telde Oldenzaal werd naast het gebouw van de genoemde arbeidersvereniging een marechausseekazerne gevestigd. Beide panden zijn nog aanwezig, maar hebben hun oorspronkelijke functies verloren.

Van groot belang waren de verbeteringen die op het gebied van de algemene volksgezondheid en de gezondheidszorg optraden. Een drinkwaterleiding kreeg Oldenzaal bijvoorbeeld in 1906, waarna de meeste stadspompen en -putten verdwenen. Om voldoende druk op de waterleiding te krijgen, werd gebruik gemaakt van een watertoren. De fabrieken maakten voor de watervoorziening over het algemeen gebruik van eigen pomp- en drukinstallaties. Ook de aanleg van riolering, de vervanging van olielampen door gaslampen had een positieve invloed op de algemene volksgezondheid.

In 1875 werd aan de tegenwoordige Zuidwal het rooms-katholieke ziekenhuisje "Heil der Kranken" opgericht, waar de verpleging vanaf het begin geschiedde door zuster Franciscanessen uit Heythuizen. In 1918 werd op een stuk grond aan de Watertorenweg (huidige Prins Bernardstraat) een nieuw, groter ziekenhuis in gebruik genomen. De firma Molkenboer nam het oude ziekenhuis later als bedrijfsruimte in gebruik. Het ziekenhuis aan de Watertorenweg onderging in latere jaren herhaaldelijk uitbreidingen, onder andere in 1932 en 1962.

In één van de oude patriciërswoningen in de stad, het Palthehuis aan de Marktstraat, is thans het Historische Museum gevestigd. De laatste bewoonster van dat pand heeft het voormalige woonhuis rond 1925 nagelaten aan de Oldenzaalse Oudheidkamer.

8 Ontwikkeling 1850 - 1940

Typering:
Kernesdorp.

Functie:
Al vroeg ontwikkeld tot industriestad met dienstverlenende en industriële functies.

Ruimtelijke ontwikkeling:
Hoewel Oldenzaal relatief vroeg onder invloed van industriële ontwikkelingen begint uit te groeien, blijft de kenmerkende ronde stadsstructuur tot het einde van de 19de eeuw de basis voor het ruimtelijk patroon vormen. Het gebied binnen de voormalige wallen is in de eerste helft van de 19de eeuw reeds vrijwel geheel bebouwd, en wanneer vanaf ca. 1850 in toenemende mate ruimte voor bebouwing nodig is, biedt de randzone van de stad daartoe een goede mogelijkheid. Hierdoor raakt de gordel van de geslechte vestingwerken rondom de stad dicht bebouwd met woningen en bedrijfsgebouwen. Aan de buitenzijde van deze concentrische structuur komen langs de doorgaande verharde wegen op een aantal plaatsen industrievestigingen tot stand binnen een zich ontwikkelende lintbebouwing, vooral in noordoostelijke en zuidelijke richting. De oudste aanzetten hiervan, die direct aan de oude stadsstructuur grenzen, verdichten zich tot stedelijke bebouwing, naar buiten toe is de bebouwing losser.
De aanleg in 1865 van de spoorlijn Almelo-Salzbergen, op enige afstand ten zuiden van de stad en aanvankelijk zelfs buiten de gemeente gelegen, leidt er niet direct toe dat de wijze en richting van uitbreiding

verandering ondergaat: tot ca. 1900 vormt het bestaande wegenpatroon de enige basis voor uitbreiding van de woonbebouwing buiten de oorspronkelijke stad. Voor nieuwe bedrijfsvestigingen vormt de spoorlijn wel een locatiefactor van belang: reeds in 1867 is hier de eerste industriebebouwing aanwezig, in de periode daarna komt in de strook ten zuiden van de spoorlijn een aantal bedrijven met de daar bijbehorende infrastructuur tot ontwikkeling. In tegenstelling hiermee lijken de lokaalspoorlijnen naar Enschede en naar Denekamp nauwelijks van invloed te zijn geweest op het ruimtelijk-functionele patroon. Vanaf het einde van de 19de eeuw begint het zwaartepunt van de stedebouwkundige ontwikkeling zich naar het gebied tussen de oude stad en de spoorlijn te verplaatsen, en worden ook de terreinen tussen de bestaande wegen geleidelijk bebouwd. Ten westen van de Steenstraat/Spoorstraat leidt dit tot het ontstaan van de 'bomenbuurt' (omg. Kastanjestraat-Sparstraat) waarin kleine afzonderlijke complexen arbeiderswoningen langs een eenvoudig stratenpatroon worden gebouwd. Het gebied ten noorden van het station komt - mede door de aanwezigheid van de later opgebroken tramlijn naar Denekamp - op een minder gestructureerde wijze tot ontwikkeling en toont een verbrokkeld beeld. Centraal hierin ligt de villa-achtige bebouwing van het ziekenhuiscomplex die in een ruime, groene omgeving is geplaatst. Een groene en aantrekkelijke omgeving vormt ook het meer oostelijk gelegen gebied waarin diverse fabrikantenvilla's in een parkachtige omgeving zijn gebouwd.
Aan de noordzijde van Oldenzaal komen in de periode tot 1940 slechts enkele aanzetten van planmatig ingerichte woongebieden buiten de bebouwingslinten tot realisering. Behalve de omgeving van de Drieëenheidskerk aan de Kruisstraat betreft dit een inmiddels gereconstrueerd woongebied bij de St. Josephstraat en de 'bloemenbuurt' (omg. Huurnestraat) aan de noordwestzijde van Oldenzaal. Van laatstgenoemd woongebied, op basis van een planmatige stedebouwkundige opzet met ruime straatprofielen en een aantal eigen voorzieningen aan een centrale pleinruimte, is slechts een klein gedeelte tijdens de jaren '30 gerealiseerd, zodat het merendeel van de woningen van na 1945 dateert.
Na de Tweede Wereldoorlog worden de uitbreidingen aanvankelijk op vergelijkbare voet voortgezet, later verrijzen omvangrijke woonwijken op grotere afstand. In deze periode vinden reconstructies plaats in de cirkelvormige randzone van de oude stad, waardoor een groot deel van de oudste woon- en industriebebouwing in dit gebied is verdwenen. Enkele kleinere reconstructies liggen in de latere woongebieden, waar na sanering vervangende nieuwbouw is gerealiseerd.
Het kaartbeeld van de stedebouwkundige typologie van Oldenzaal toont de uitbreidingen gedurende de periode 1850-1940: buiten de gereconstrueerde randzone van de binnenstad vormt

het oude wegenpatroon het skelet waartussen voornamelijk aan de zuid- en westzijde nieuwe woongebieden zijn gerealiseerd. Het oostelijke gebied is als villagebied ingevuld, terwijl een industriegebied van enige omvang alleen ten zuiden van de spoorlijn tot ontwikkeling is gekomen.

Gebied met bijzondere stedebouwkundige waarden:
Het gebied van de Wilhelminastraat en de Julianastraat, bestaande uit een complex woningwet-woningen uit het begin van de jaren '30 gelegen langs een in de natuurlijke helling ingegraven straat, is aangemerkt als een gebied met bijzondere stedebouwkundige waarden. De opzet van het wijkje is tuindorp-achtig waarbij het niveauverschil binnen het straatprofiel tot een bizondere ruimtelijke kwaliteit leidt in combinatie met de architectonische opzet van de langgerekte, door verspringingen gelede bouwblokken. Hoewel de woningen enige jaren geleden zijn gerenoveerd, zijn zowel de architectonische als de stedebouwkundige kwaliteit goed bewaard gebleven.

Kaart ca. 1850

Kaart ca. 1900

Kaart ca. 1940

Schaal : ca. 1:15000

Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1848
Kaart ca. 1900, verkend 1901/1902
Kaart ca. 1940, verkend 1933

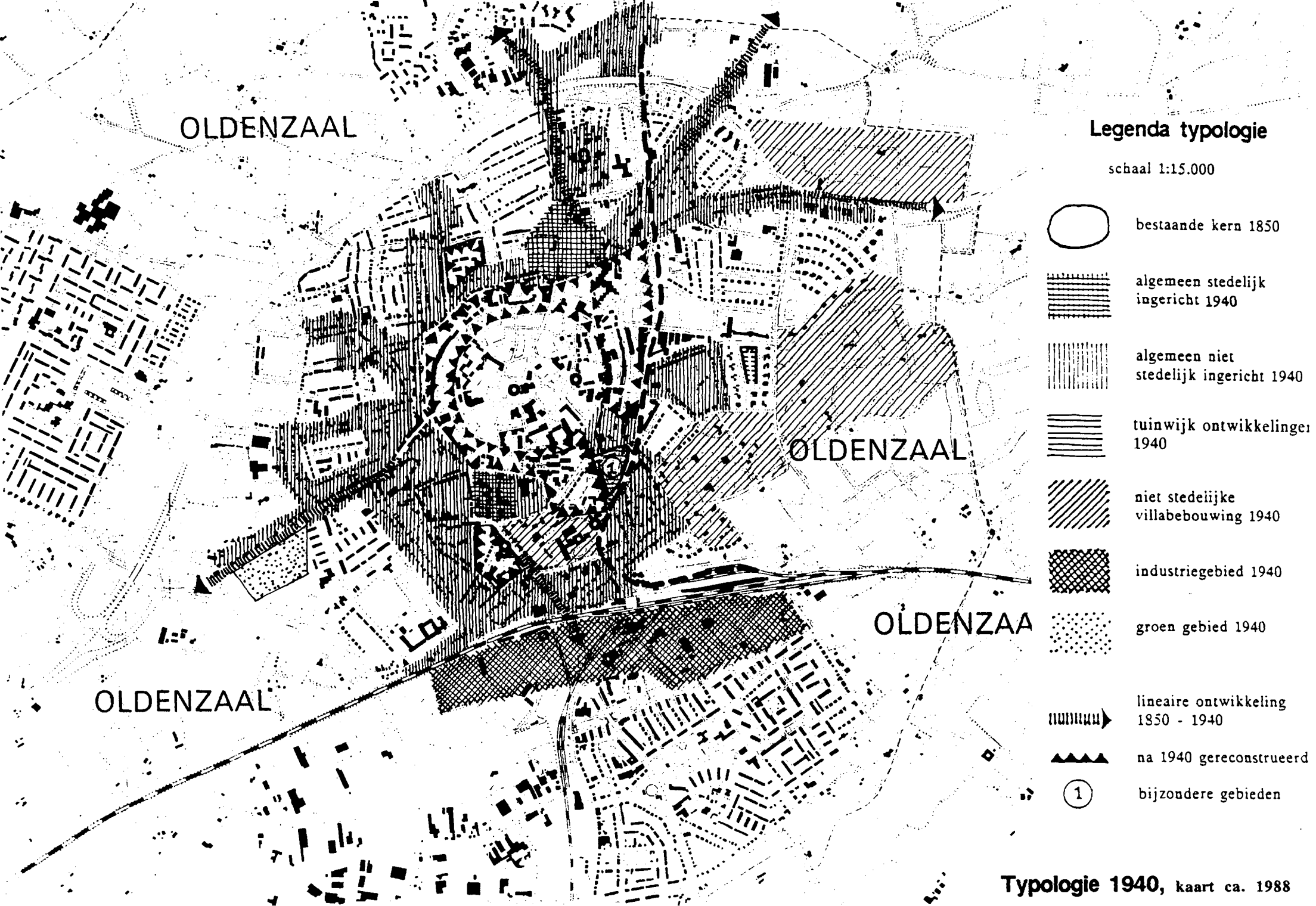

Typologie 1940, kaart ca. 1988

Kaart ca. 1988

Kaart ca. 1988

Bronnen

Literatuur Oldenzaal en regio:

*Berg, J.H., van de, en A. Voorhuis, Oldenzaal, een veranderende stad, Enschede, 1988.
*De betrekkingen van de gemeente Oldenzaal met haar Omgeving, E.T.I.O., Zwolle, 1956.
*Gerwen, J.L.J.M., Elke dat een draadje, 150 jaar jute- en linnenweverij S.J. Zwartz te Oldenzaal, 1835-1985, Oldenzaal, 1985.
*Harten, J.W.F., Oldenzaal 1626-1926, Oldenzaal, z.j.[1926].
*Hauer, H.A., Het afgescheurde kleed, bijdrage tot de geschiedenis van de hervormde kerk te Oldenzaal en de Reformatie in Twente, Oldenzaal, 1987.
*Heesewijk, W.C.A., van, Structuurplan gemeente Oldenzaal, feitelijke karakteristiek, Vught, 1971.
*Hommels, H.J., Oldenzaal in het midden van de vorige eeuw, Enschede, 1981.
*H.P. Gelderman & Zonen N.V., Fabrikanten van ruwe, gebleekte en geverfde katoenen en kunstzijden manufacturen, Oldenzaal, 1949.
*Molkenboer, J.H., Oldenzaal in oude ansichten, deel 1 en deel 2, Zaltbommel, 1980.
*Oldenzaal, stad van morgen, z.p.[Oldenzaal], z.j.[1967].
*Rapport betreffende een sociaal-geografisch en sociaal-economisch onderzoek in de gemeenten Oldenzaal en Losser, ingesteld in verband met den loop der gemeentelijke grenzen, Zwolle, 1940.
*Snelting, B.L., Geschiedenis van Oldenzaal, Oldenzaal, 1986.
*Sociaal-economische documentatie gemeente Oldenzaal, E.T.I.O., Zwolle, 1977.
*Sociale kaart van de gemeente Oldenzaal, Stichting Overijssel,

Zwolle, 1964.
*Stappers-Vürtheim, A., Twaalf eeuwen Oldenzaal, Oldenzaal, 1971.
*Weustink, H.J.M., De rechtsgeschiedenis van de stad Oldenzaal en de marke Berghuizen tot 1795, Assen, 1962.

Kaarten:
*Bodemkaart van Nederland. Stiboka, Wageningen, 1985.
*Kadastrale minuutkaart 1832, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.
*Topografische kaart van Nederland, ca. 1850, 1900, 1935, 1950, 1960, 1976 en 1985. Topografische Dienst Delft/Emmen.

Archieven:
*Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale geografie, 1988.
*Gemeenteverslagen 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle
*Verslagen van Gedeputeerde Staten 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.

Tabellen

Tabel 1
Loop van de bevolking in de gemeente Oldenzaal tussen 1850 en 1940.

Jaar	Aantal inwoners	Index(1850=100)
1850	2.905	100
1860	3.283	113
1870	3.493	120
1880	3.884	134
1890	3.944	136
1900	5.590	192
1910	6.801	234
1920	8.006	276
1930	10.026	345
1940	10.791	371

1) Cijfers per 31 december

Bron: Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale Geografie, 1988.

Tabel 2
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Oldenzaal in 1849.

Onderdeel	Aantal inwoners[1)]	Woningvoorraad[1)]
Stad Oldenzaal	2.913	650
Gemeente Oldenzaal	**2.913**	**650**

1) Cijfers bij benadering

Bron: Steden en dorpen in Overijssel, 1980.

Tabel 3
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Oldenzaal op 1 mei 1947.

Onderdeel	Aantal inwoners	Woningvoorraad
Stad Oldenzaal	12.173	2.254(10)
Gemeente Oldenzaal	**12.173**	**2.254(10)[1)]**

1) (...) = aantal boerderijen en/of tuinderswoningen.

Bron: Uitkomsten van de volks- en beroepstelling van 31 mei 1947.

Tabel 4
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Oldenzaal op 1 januari 1988.

Onderdeel	Aantal inwoners[1)]	Woningvoorraad[1)]
Stad Oldenzaal	24.395	8.890
Buitengebied Oldenzaal	5.160	1.688
Gemeente Oldenzaal	**29.555**	**10.578**

1) De genoemde aantallen zijn gemeentelijke opgaven; ze kunnen daardoor afwijken van de C.B.S.-cijfers.

Bron: Statistieken R.O.I., Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeenten van Overijssel, 1988.

Kaart 1

DE LIGGING VAN DE GEMEENTE IN TWENTE

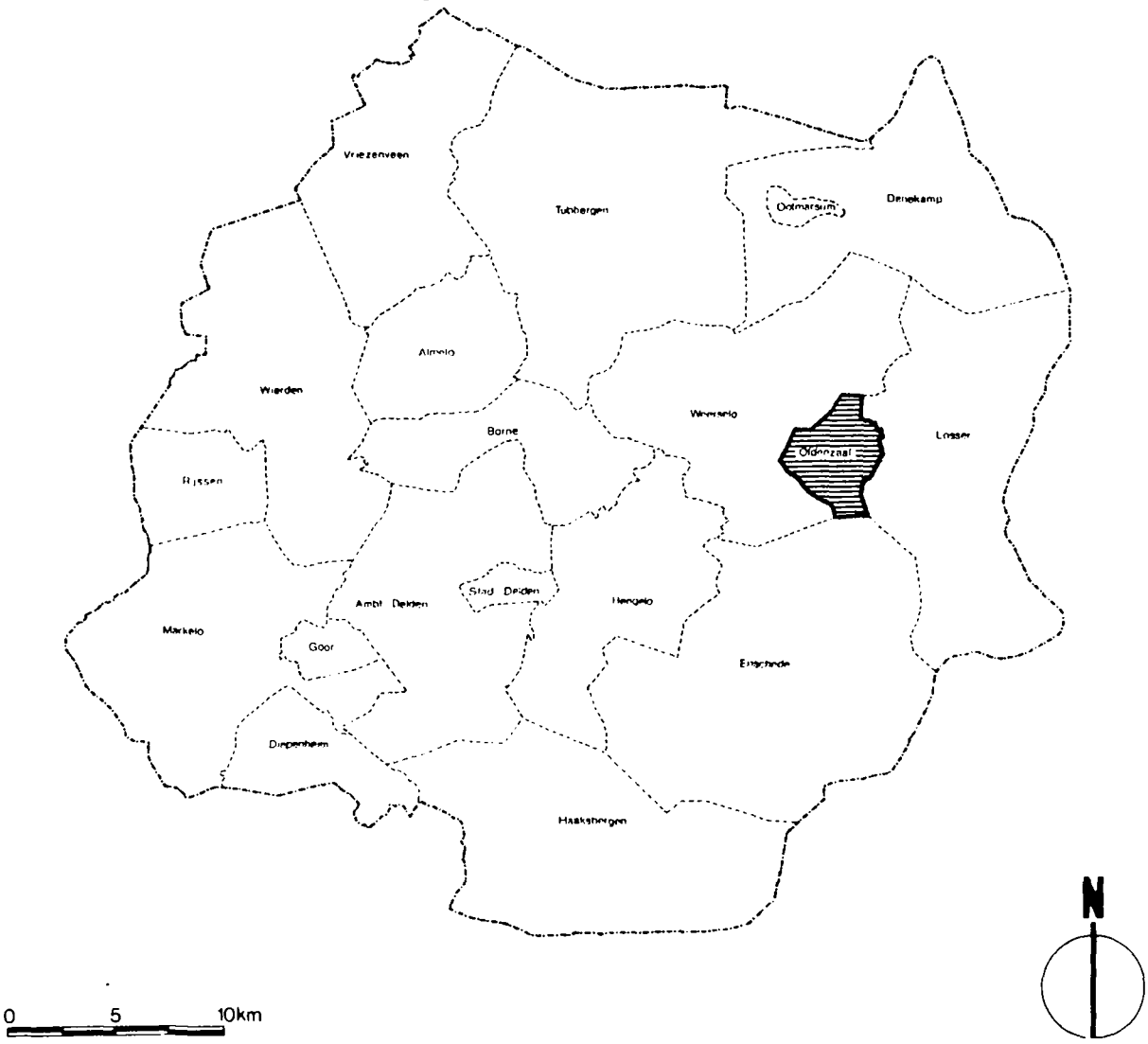

-·-·-·- Grenzen van Twente
- - - - - - Gemeentegrenzen

Bron: Atlas van Nederland, deel 1, 1984.

Kaart 2

BODEMGESTELDHEID EN GEOLOGIE

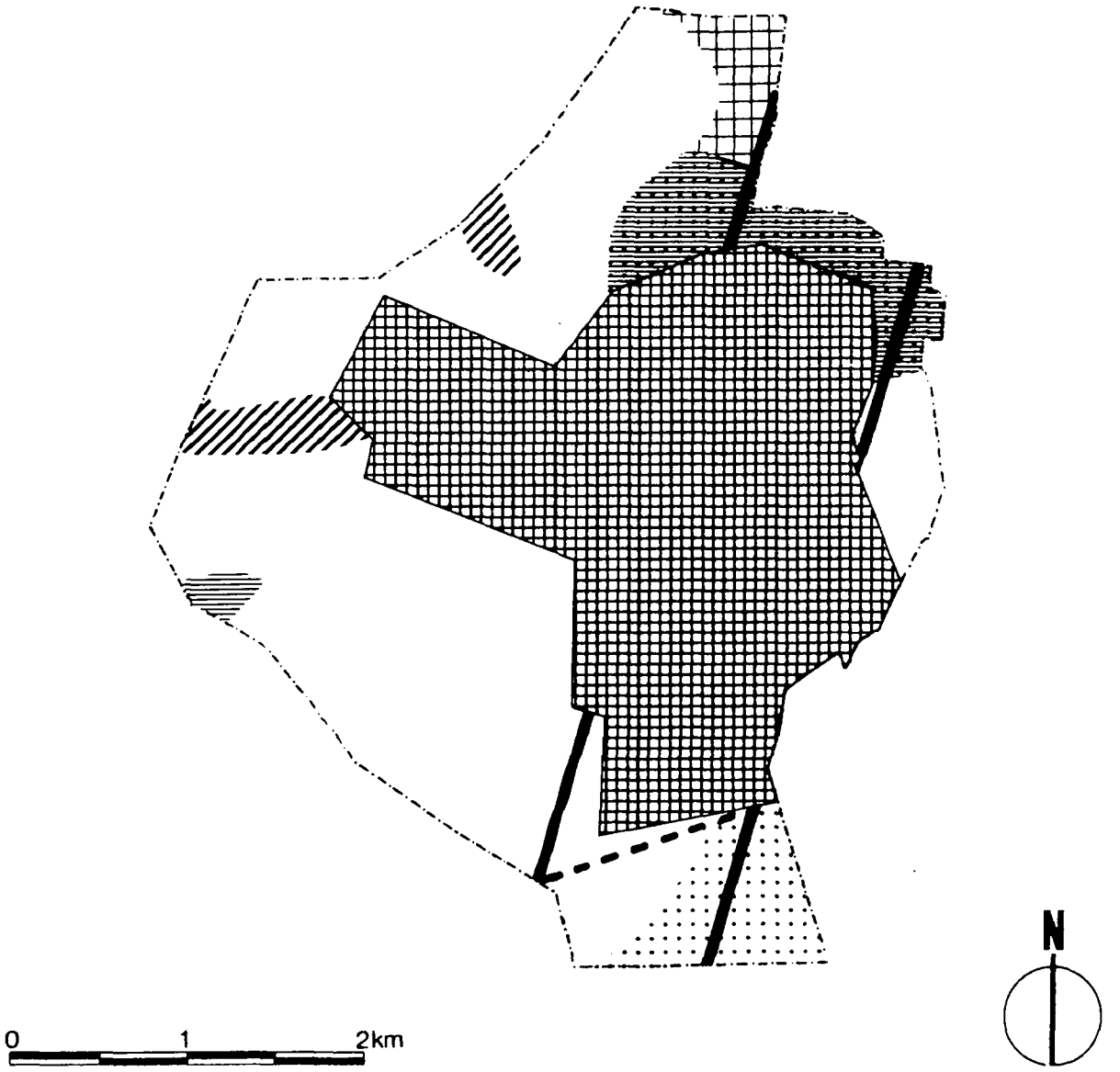

- Enkeerdgronden met een 30 tot 50 cm dik cultuurdek
- Schrale zandgronden (veldpodzolgronden)
- Verschillende soorten beekafzettingen
- Keileem en andere oude kleien aan de oppervlakte
- Keileemlaag onder jongere afzettingen, beginnend tussen 40 en 120 cm
- Stuwwal
- Smeltwatergeul
- Bebouwde kom

Bron: Bodemkaart van Nederland, 1985.

Kaart 3

MARKEN

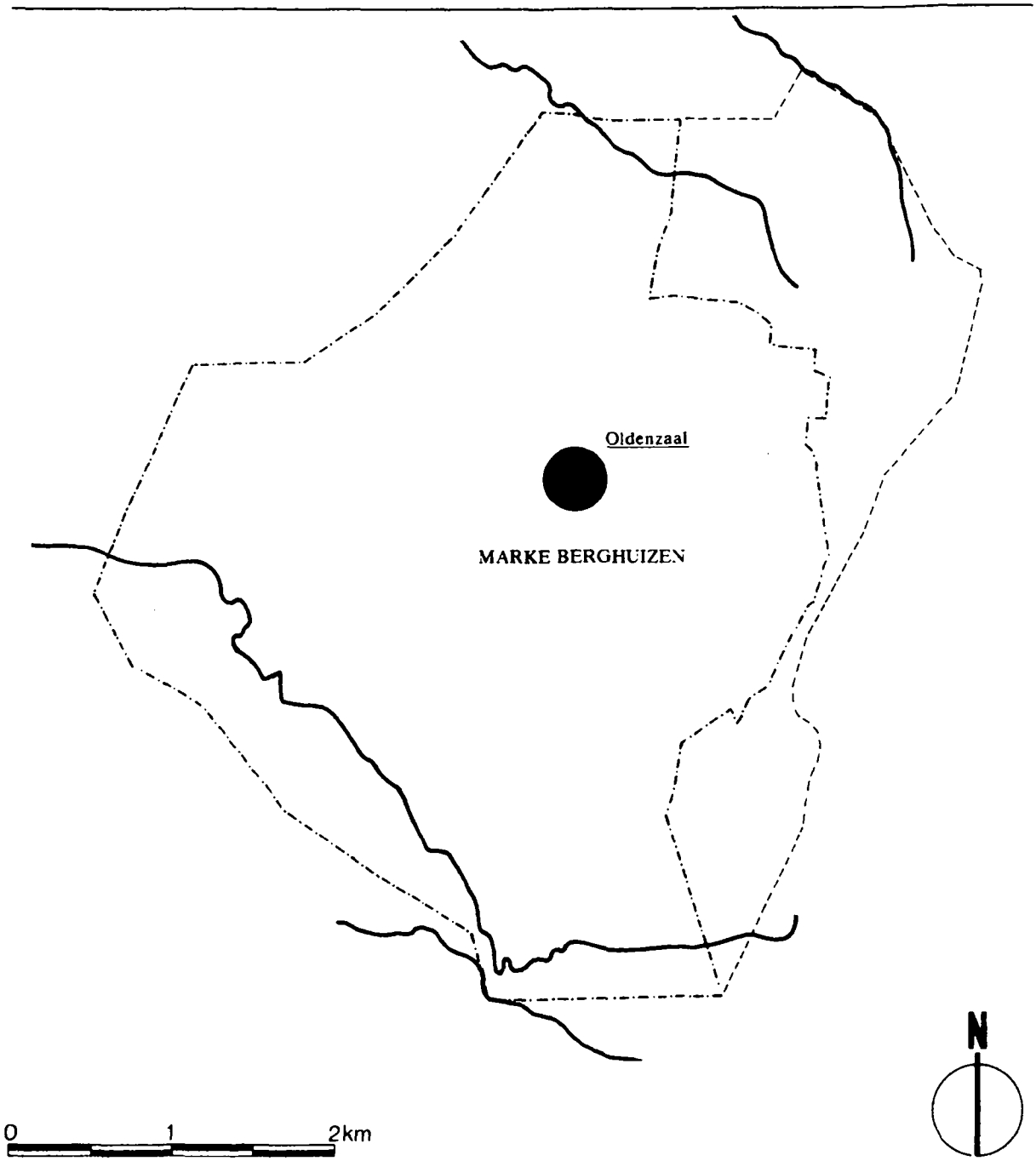

-·-·-·- Gemeentegrens op 1 januari 1989
- - - - - Markegrens
——— Beek
● Stad

Bron: Geschiedkundige Atlas van Nederland, 1924; en Jaarboek Twente 1965.

Kaart 4

INFRASTRUCTUUR

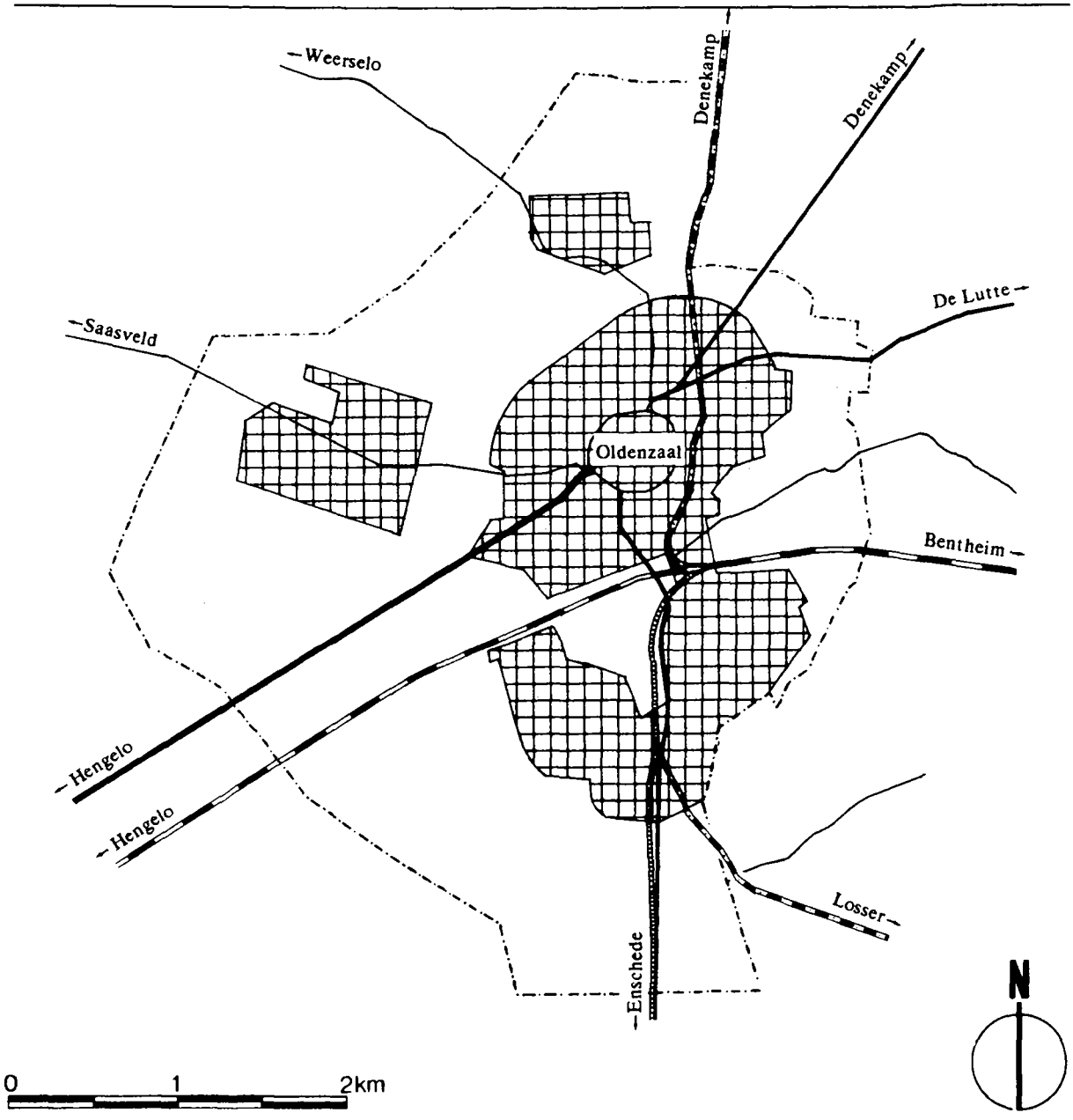

- Straatweg in 1850
- Grind-, macadam-, puin- en/of schulpweg in 1850
- Belangrijkste tussen 1850 en 1940 verharde/aangelegde wegen
- Spoorlijn aangelegd door de Spoorweg-Maatschappij Almelo-Salzbergen
- Opgeheven spoorlijn van de Locaalspoorwegmaatschappij Enschede-Oldenzaal
- Opgeheven tramweg van de Nederlandsch-Westfaalsche Stoomtramweg-Maatschappij
- Bebouwde kom in 1984

Bron: Topografische kaarten van omstreeks 1850, 1935 en 1972.

Kaart 5

GEMEENTE OLDENZAAL OMSTREEKS 1865

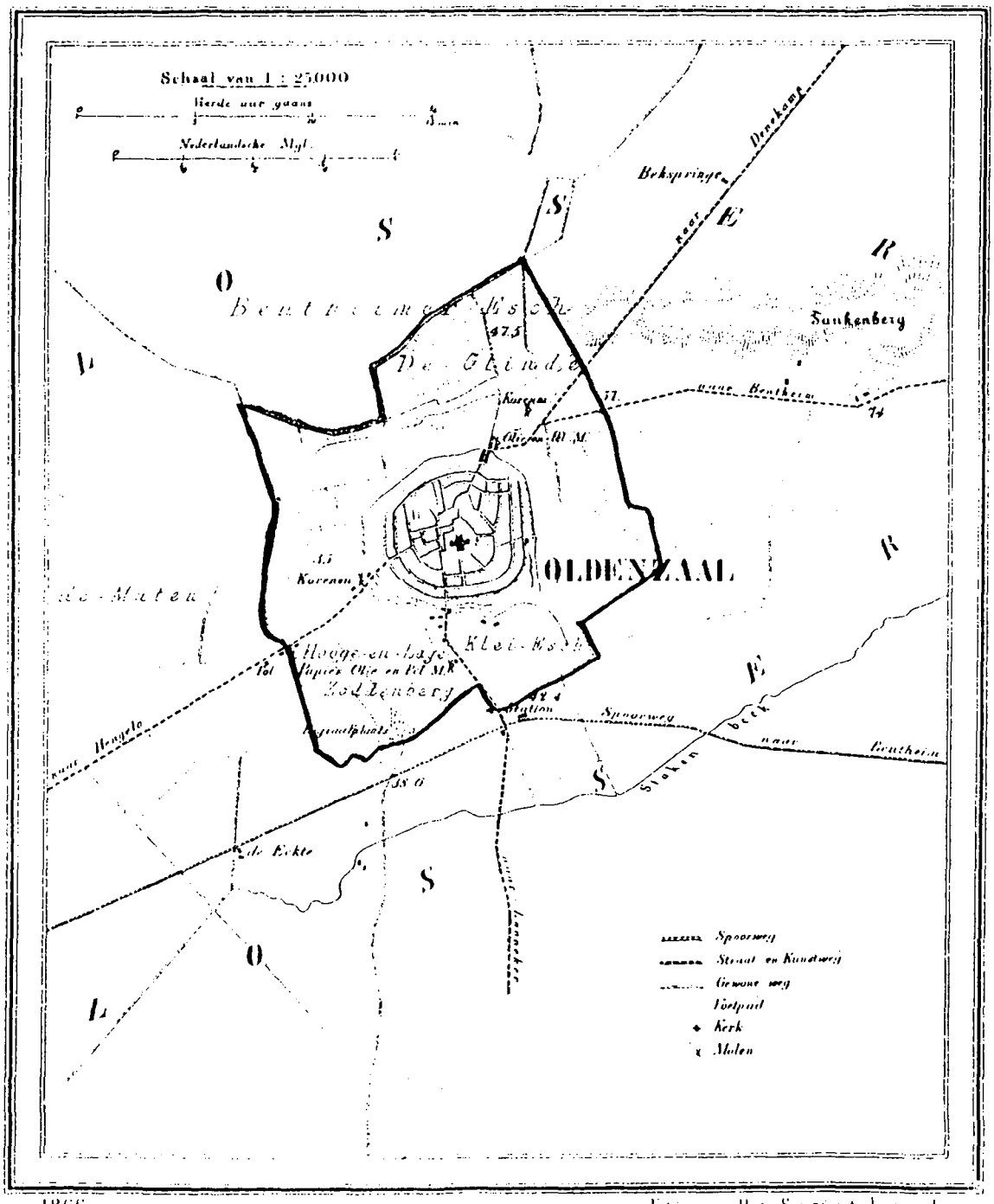

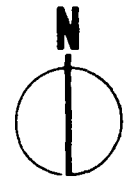

Bron: Gemeente-atlas van Nederland, 1971.

Kaart 6

GEMEENTE OLDENZAAL-STAD OMSTREEKS 1865

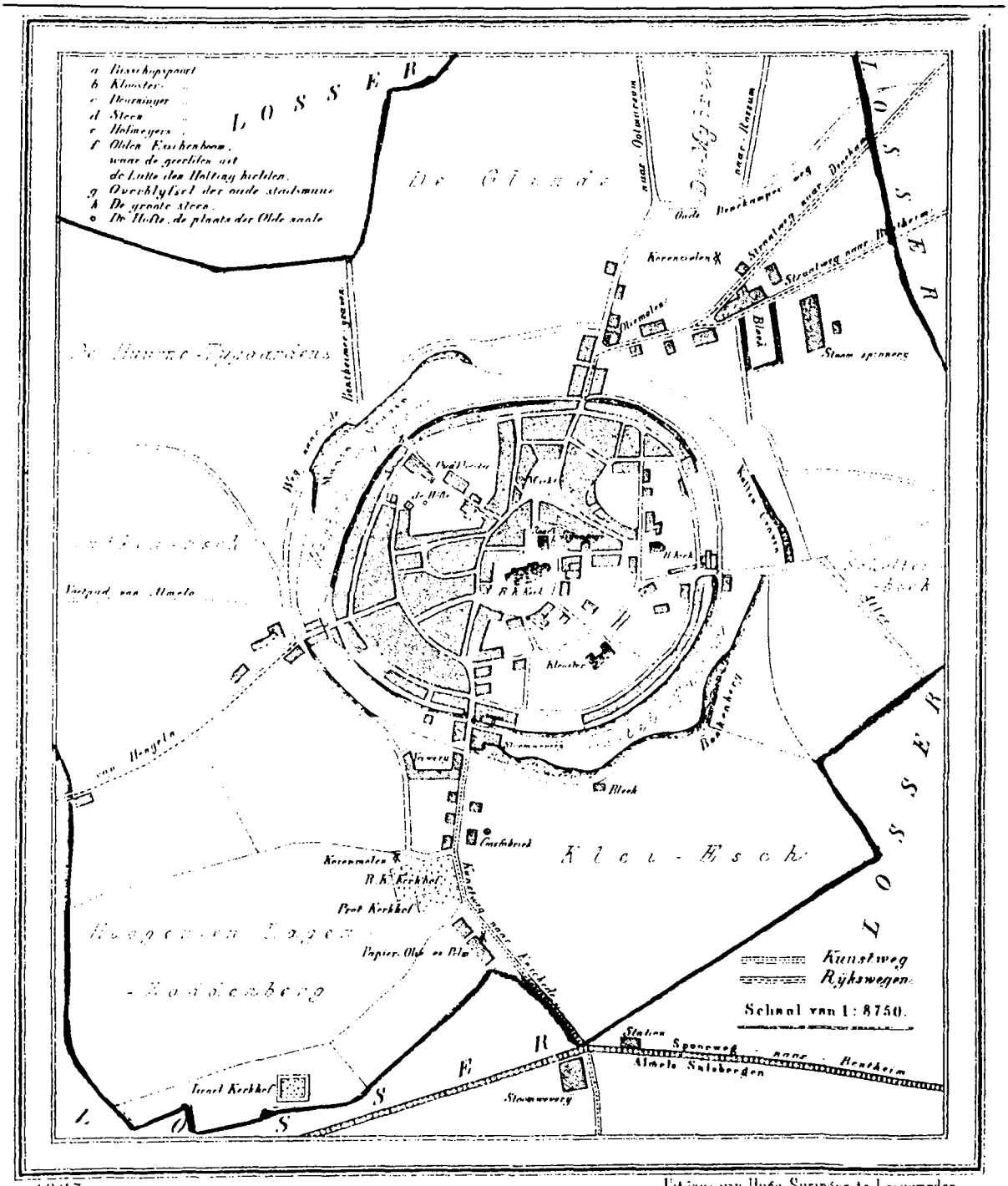

Bron: Gemeente-atlas van Nederland, 1971.

Kaart 7

GEMEENTE OLDENZAAL OMSTREEKS 1972

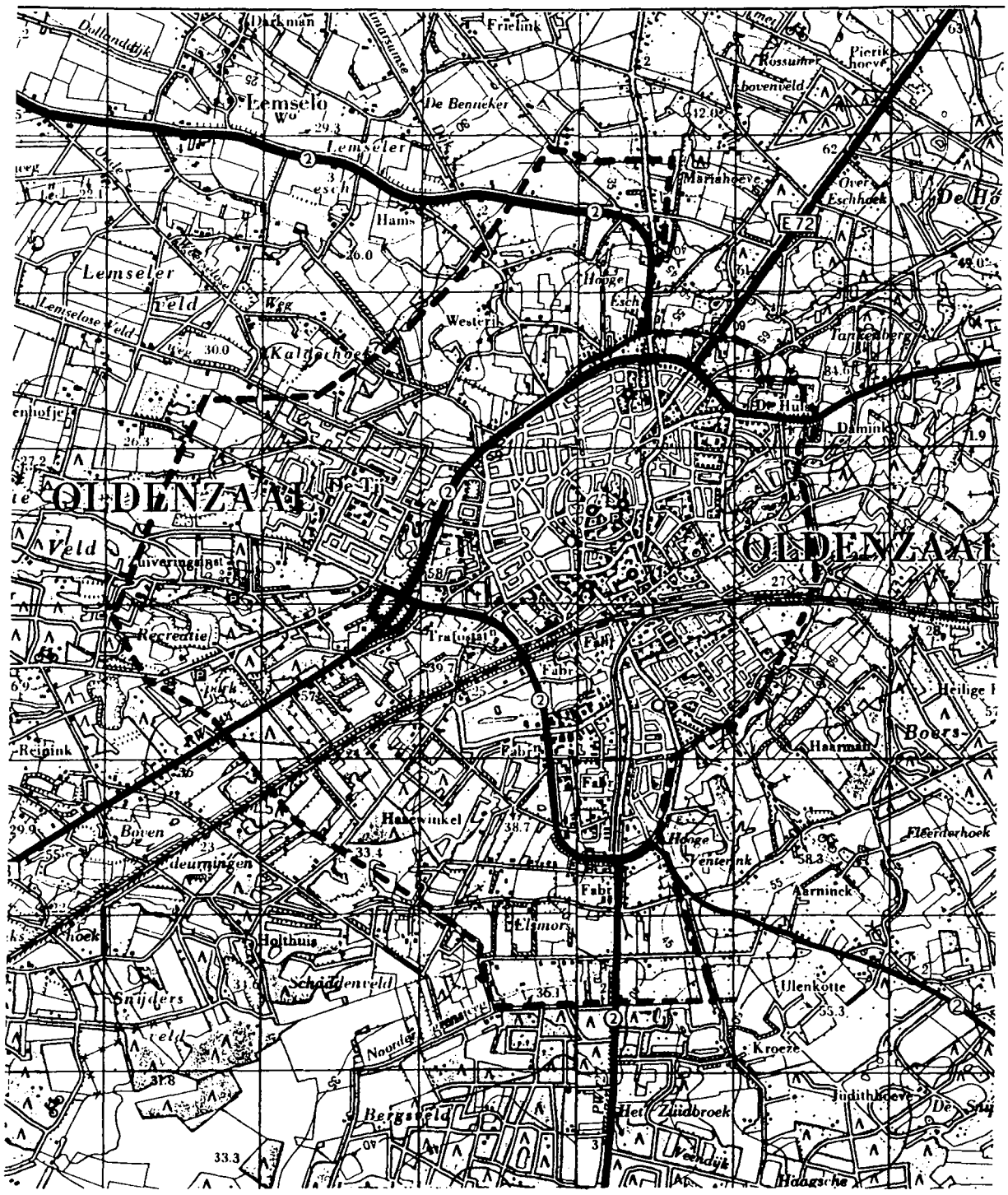

Bron: Topografische kaart van Nederland, 1974.